

Koleraen på Frederiksberg 1853

Af J. BOISEN SCHMIDT

Indledning

SUNDHEDSTILSTANDEN i 19. årh. prægedes i høj grad af de store koleraepidemier, der med mellemrum hærgede ikke blot Europa men også de oversøiske lande. Kommende fra Indiens uhyre hexekedel af folkeslag vandrede den uhyggelige sygdom frem langs samfærdselsvejene og mejede titusinder af menneskeliv ned, hvor den viste sig. Begyndelsen til den første kendte vandreepidemi af kolera konstateredes af en engelsk læge i Indien i 1817, men Europa slap denne gang fri. 10 år senere, fra 1826 til 1837, begyndte imidlertid en ny epidemi af et ganske andet omfang, til søs og over land spredtes sygdomskimen til næsten hele Europa, f. ex. til Frankrig 1832 og til Sverige 1834, hvor der i dette år døde ikke mindre end cirka 13000. Også i Norge mærkedes sygdommen, mens Danmark mærkeligt nok gik fri i denne omgang. I hele vor verdensdel bukkede cirka 1½ million mennesker under for koleraen.

Danmarks tur kom under den 3. store vandreepidemi, der varede fra 1846 til 1861. Sygdommen kom da ligesom tidligere fra Indien via Persien til Rusland og derfra til resten af Europa samt Nord- og Sydamerika, med andre ord, til næsten den hele verden, og da den især fulgte handelsvejene med deres livlige trafik, ramte den navnlig købstæderne.

I 1850 fik Danmark en lille forsmag på den ved den lokalt begrænsede epidemi i Bandholm på Lolland-Falster, det følgende år var de fleste europæiske lande med undtagelse af Polen fri for sygdommen, men i 1853 drog den så ind over vort lands grænser.

Til København kom den midt i juni og tog strax fat på sin grusomme høst, idet der fra dette tidspunkt til 25. juni døde ialt 11 mennesker af sygdommen,¹ i tiden derefter steg antallet af syge og døde

voldsomt, således at hele epidemien kostede byen knapt 5000 døde, et meget stort tal, når man betænker, at der dengang kun boede cirka 130.000 indbyggere i hovedstaden.²

Ej heller provinsbyerne gik på denne tid ram forbi, der opstod epidemier i ialt 21 byer, og Københavns nærmeste omegn ramtes naturligtvis også, i Taarnby angives det således, at 7-8% af befolkningen døde af kolera, en overordentlig stor procentsats også sammenlignet med andre europæiske lande. I det halve år epidemien varede, døde der i hele landet 6688 mennesker,³ mens tabene af menneskeliv i hele verden anslås til cirka 2 millioner.

Koleraen har altid foretrukket steder, hvor de hygiejniske forhold er slette, og hvor mennesker lever tæt sammenstuvet i mørke og usunde lejligheder. Slige steder kan den gribe om sig som en explosion, hvad man især kunne iagttage i de udstrakte og uhumske slumkvarterer i byerne. I København var der f. ex. i et hus i Adelgade 52 kolerasyge, hvoraf der døde ikke mindre end 42, og i Borgergade var der i en ejendom 26 syge og 19 døde; man gruer ved at tænke på de forhold, der har hersket her, mens epidemien rasede.⁴ De værste forhold fandt man på Almindeligt Hospital, hvor der af 1300 lemmer døde 514! I fattigkvartererne spillede ikke blot den ringe hygiejniske standard en stor rolle, men det var også her, at befolkningens almindelige sundhedstilstand som følge af fattigdommen og de trange kår var dårligst og modstandskraften derfor mindst, når koleraspirillen satte sine angreb ind.

Vi skal ikke give en almindelig skildring af koleraen i København, men koncentrere os om et enkelt område, nemlig Frederiksberg, og der følge sygdommens udvikling og kampen mod den. En væsentlig del af kildematerialet ligger i Frederiksberg Stadsarkiv og består af sogneforstanderskabets forhandlingsprotokoller, kopibøger og regnskabsbøger samt en del løstliggende akter,⁵ på grundlag af hvilke den følgende fremstilling er udarbejdet. Om kildematerialet må desværre siges, at det ikke kan gøre krav på fuldstændighed, hvorfor også visse punkter af fremstillingen vil fremtræde svagere underbygget end andre, dette er navnlig tilfældet med lazarettet i Falkoneralleen og med den økonomiske side af epidemien. Hvad denne sidste angår, synes man allerede i samtiden at have haft overordentligt svært ved at få en ende-

lig opgørelse over, hvad koleraen kom til at koste det lille samfund vest for København.

Koleraen kom til Frederiksberg senere end til København, hvortil den sikkert var bragt med skibe fra Østersøhavnene. Der så vi de første tilfælde allerede i 1. halvdel af juni måned, og inden måneden var omme, stod den i fuldt flor i hovedstaden for i juli at nå sit højdepunkt.⁶

Myndighederne i landet havde allerede længe været opmærksom på de farer, som en indtrædende epidemi kunne medføre; thi man vidste jo, at koleraen hærgede ikke langt fra landets grænser. Så tidligt som i 1850 havde man tænkt på at indrette anmeldelsesbureauer i København, hvor folk kunne henvende sig og anmelde koleratilfælde, så lægehjælp hurtigt kunne ydes, men der kom intet ud af tanken.⁷

Fra justitsministeriet var allerede under 19. juli 1848 udsendt en plakat, hvorved de i frd. af 8. august 1832 anviste forholdsregler mod den indiske kolera sattes i kraft, dog bortfaldt bestemmelsen om, at der skulle opsættes advarselsskilte ved de med sygdommen inficerede huse. Plakaten meddeler endvidere, at den myndighed, der på landet var tillagt sundhedskommissionen, skulle overgå til sogneforstanderskabet, hvorved altså også det frederiksbergske sognestyre fik overdraget dette hverv. I den medfølgende cirkulæreskrivelse anmodede ministeriet om, at forholdsreglerne blev sat i kraft med det samme og navnlig, at de nødvendige lokaler med tilhørende lægerekvisitter skulle stå parat til at modtage eventuelle syge. Det har åbenbart ikke hjulpet, thi påbudet indskærpedes 2 år senere ved et nyt cirkulære, og ministeriet vedlagde da som sidst et antal af sundhedskollegiets pjece: »Anviisning til Behandling af den indiske Cholera.«

Nogen tid efter denne advarsel havde ministeriet under 9. april 1851 henledt amternes opmærksomhed på de hygiejniske forholds store betydning, og man klagede i skrivelsen over, at der endnu var gjort altfor lidt for at fremme disse.

Når man tager disse offentlige påmindelser i betragtning, og når man endvidere tænker på, at koleraen i København, altså lige uden for Frederiksbergs grænser, allerede havde krævet mange ofre, kan man ikke andet end forundres over, at Frederiksberg sogneforstanderskab kunne tage situationen så roligt, ja næsten letsindigt, som det var tilfældet.

Først i sogneforstanderskabets møde den 1. juli 1853⁸ vedtog man, at det skulle overvejes, hvilke forholdsregler der skulle tages, hvis (sic!) koleraen skulle vise sig i sognene (på dette tidspunkt var det første koleradødsfald på Frederiksberg allerede 2 dage gammelt!⁹), og at iværksættelsen af eventuelt tagne beslutninger skulle overdrages praktiserende læge C. C. L. Prieme¹⁰ og sogneforstanderne assessor A. L. J. Casse og R. Schousboe. På den anden side må det indrømmes, at man, da man først kom igang med bekæmpelsen af sygdommen, udførte et både godt og omfattende arbejde.

Man kunne her sætte ind på flere punkter. Der skulle ansættes koleralæger dels til at behandle de syge, hvad enten det nu skete på lazaret eller i hjemmet, dels til at foretage husundersøgelser for at kontrollere, om der i hjemmene blev gjort det mest mulige for at højne renligheden. Der skulle oprettes koleralazaretter, hvor man kunne indlægge de syge, der ikke kunne behandles hjemme, hvorved man samtidig opnåede at isolere dem og derved hindre, at smitten bredte sig til pårørende eller naboer. Endvidere skulle der findes boliger til de familier, som man lod udflytte fra ejendomme, der i særlig grad var inficerede af sygdommen. Alt dette gav mere end nok at bestille, men ydermere opstod der adskillige andre problemer hermed, således anbringelse af ligene, indtil de kunne blive begravet, anskaffelser af ligkister til dem, indkøb af sygehusinventar og medikamenter, og sidst men ikke mindst, det store problem: hvor skulle pengene til alle disse omfattende foranstaltninger komme fra?

Vi går nu over til at behandle de enkelte problemer for sig.

Lazaretterne

Angående dette punkt flyder kildematerialet desværre sparsomt for de første uger af den frederiksbergske epidemis historie, men følgende kan dog fastslås, idet sogneforstanderskabets skrivelse til birkedommeren af 15. juli giver et vist tilbageblik på den forløbne tid.¹ Efter de første dødsfald havde man forespurgt indenrigsministeriet, om man til brug som lazaret kunne få et lokale i den ene ende af den på Frederiksberg Slots ridebane beliggende såkaldte »Kronprinsens Stald«, men ministeriet havde svaret, at man ikke kunne afgøre det, idet man ikke

vidste, om den kgl. livgarde skulle indkvarteres der. Da der så indtraf flere dødsfald, havde man indrettet et midlertidigt lazaret i 2 værelser i fattighuset i Allégade, hvor der også indlagdes adskillige patienter, af disse var indtil 10. juli 3 døde. Men da dette lazaret var så interimistisk, og da beliggenheden var højst uheldig derved, at man jo kunne risikere at bringe smitten videre til de raske beboere i huset, flyttede man lazaretet til Falkonerallé, hvor der blev plads til 8 patienter. Men da dette unægteligt også var et ringe antal, så man sig nødsaget til at afslå en fra indenrigsministeriet fremsendt anmodning om optagelse der af kolerasyge gardister.

Beliggenheden af dette lazaret i Falkonerallé er det ikke let at stedfæste, hvad der måske skyldes, at det har været indrettet i 2 ejendomme, nr. 3 og nr. 4. Læge Prieme nævner huset nr. 3, der for 255 Rbd. er lejet til lazaret af ejeren, en kaptajn Berg, mens der i Stadsarkivet henligger en kvittering for modtagelsen af 255 Rbd. i leje af huset Falkonerallé 4, der indtil april flyttedag skulle anvendes til koleralazaret, ejeren angives her som skibskaptajn C. Vordinger.² Lazaretet var i virksomhed indtil den 29. oktober, idet sogneforstanderskabet fire dage før havde vedtaget dets nedlæggelse på denne dato, og personalet blev afskediget, da sygdommen nu måtte betragtes som værende overstået.³

Chefen for lazaretet var fra 1. juli praktiserende læge C. C. L. Prieme,⁴ men det er ikke klart, om han har været det i hele perioden, thi fra 1. september trak hans kollega læge F. V. A. Prosch,⁵ der havde det specielle tilsyn med sygdommen i Valby og overtilsynet med lazaretet i Vigerslev, sig ud af dette arbejde, hvorefter Prieme overtog det, men derfor kunne han godt stadig være lazaretets chef på Frederiksberg. Om det øvrige personale vides ikke ret meget. Ligesom på lazaretterne i København har der dog været »Opvartningskoner« til at tage sig af de syges pleje og til rengøring, og en karl til at udføre det grovere arbejde.⁶ Det snavsede linned fra sygesengene kunne ikke vaskes på lazaretet, hvorfor man sendte det til fattighuset i Allégade, men forståeligt nok var man der ikke begejstret for denne ikke ufarlige opgave, og det endte med, at man nægtede at tage imod det under henvisning til smittefaren,⁷ men sogneforstanderskabet bestemte, at det fortsat skulle vaskes der, dog på den betingelse, at det blev lagt i blød på lazaretet i samme øjeblik, det blev taget af sengene.⁸

Rundt omkring i København oprettedes anmeldelsesbureauer, hvor folk kunne henvende sig og søge råd, rekvirere lægehjælp og hjælp til desinficering o. lign. Den 28. juli åbnedes et sådant bureau på Vesterbro for dette kvarter, men på forlangende af den for Frederiksberg og Hvidovre sogne dannede forening mod koleraen udvidedes kontorets virkeområde til også at omfatte disse sogne, men det fik ikke nogen lang levetid.⁹ Man påtænkte allerede den 5.8. at lukke det igen, da tilfældene var så få (!), og den 13.8. meddelte Københavns sundhedskommission, at det nu var endeligt lukket, da der nu ikke var nogen grund til at holde det åbent længere.¹⁰ Dette er meget mærkeligt, da vi jo ved, at sygdommen varede ved meget længere, men det kan måske forklares derved, at der på denne tid har været en temporær nedgang i antallet af nye tilfælde.

Hvidovres lazaret i Vigerslev

Koleraen begrænsede sig imidlertid ikke til selve Frederiksberg, men greb videre og videre ud i omegnen. Også til Hvidovre, Valby og Vigerslev nåede den, og man måtte udstrække arbejdet til også at gælde disse områder.

I sogneforstanderskabets ekstraordinære møde den 28. juli¹ vedtog man, at der i Hvidovre skulle opføres et træskur til henlæggelse af lig, hvis epidemien skulle komme til udbrud der. Det skulle ligge i nærheden af Hvidovre kirke (hvor begravelserne åbenbart skulle ske) på Peder Madsens lod i vestlig retning, det nøjagtige sted skulle bestemmes af læge Prosch, skolelærer J. F. Holm² og Peder Madsen selv. Arbejdet på det skulle overdrages P. M., og det skulle hvidtes både ind- og udvendigt. Endvidere overdroges det til læge Prosch, lærer Holm og gårdmand Lars Pedersen at anskaffe det fornødne inventar på det offentliges regning. I samme møde vedtog man yderligere at indrette et lazaret for Hvidovre sogn i nærheden af Vigerslev, idet det mest passende sted skulle findes af Prosch og forstanderne Niels Sørensen og Lars Christiansen, der også skulle sørge for udstyr dertil, således at det meste skulle tages fra Frederiksberg fattighus. Hvad der ikke kunne tilvejebringes derfra, måtte de indkøbe på det offentliges regning. Der skulle også ansættes en lægekyndig person til under Prosch's tilsyn (han var fra 26. juli antaget som chef for lazaretet, cf. K. B. 1853 s.

300 f.) at varetage den daglige ledelse af det. Som sådan antoges fra 16. august stud. med. Prosch (sikkert en slægtning af chefen), men han rejste kort efter til Aalborg, og i stedet for ham kom så stud. med. Jakob Kornerup,³ der, såvidt det kan ses, blev ved lazarettet, indtil det lukkedes.

Det hus, man udså sig til benyttelse som lazaret, kaldtes »Carl Königs Huus« og lå i den østlige ende af Vigerslev by. Det tilhørte en møllersvend og værtshusholder A. N. Frydendahl, der selv boede i Holmensgade 113 i København. Han afslog imidlertid bestemt at afstå huset til dette formål, og sogneforstanderskabet måtte derfor den 8. august henvende sig til birket for at få tilladelse til at expropriere det.⁴ Da man efter opnået billigelse fra stiftamtet meddelte ejeren, at huset skulle rømmes og de to derboende familier, deriblandt en kaffeskænker Petersen, der sidenhen søgte at slå mønt på udflytningen,⁵ skulle rykke ud og selv måtte finde en anden lejlighed (unægtelig også en brutal fremgangsmåde!), fik man et harmdirrende svar fra den vrede ejer, og man måtte derfor skride til en overtagelse med magt. Den 15. august skrev sogneforstanderskabet til læge Prosch,⁶ at man samme dags eftermiddag kl. 6 skulle mødes ved huset for med politiets bistand at tage det i besiddelse. Fabriksmesteren ved fattighuset fik samtidig ordre til at udlevere 6 senge med tilbehør til lazarettet, hvad der antyder den størrelse, man havde tiltænkt det.

Den følgende dag holdt sogneforstanderskabet atter møde,⁷ hvor Prosch krævede flere senge, bl. a. to til opvarningskonerne, og mange flere rekvisitter fra fattighusets beholdning. Desuden rejste han spørgsmålet om bolig til den assisterende læge ved lazarettet og foreslog Damhuset, den nødvendige befordring kunne da rekvireres hos politimesteren, og dette vedtoges.

Baggrunden for forslaget om at benytte det ubekvemte liggende Damhus var den uvilje, som han og lazarettet mødte i Vigerslev.⁸ Den eneste stue, han havde kunnet opdrive i Vigerslev, var hos en væver, der ublufærdigt forlangte 12 Rbd. for et tomt værelse. Men det viste sig, at han heller ikke kunne få Damhuset,⁹ thi det var helt besat af københavnere, der sikkert var søgt hertil for at undslippe sygdommen i hovedstaden.

I det hele er det mærkeligt at se den stadige modvilje, beboerne i

Vigerslev viste overfor alle foranstaltninger, der dog kun kunne tjene deres eget bedste. Den 8. august skrev Jens Sørensen i Valby til birkedommeren for at beklage sig over den ligegyldighed og letsindighed, han overalt mødte. Han kunne ikke finde nogen, der ville køre med lig eller kister uden at få en grov betaling for det, og i Valby saboterede man nærmest arbejdet. Her ville brandfoged Ole Pedersen forbyde anbringelse af kister i sprøjtehuset, hvad der var det eneste praktiske sted at opbevare dem i, og vejen fra Hvidovre til lighuset var i en så elendig forfatning, at man måtte lede hestene frem, ved nattetid var det forbundet med direkte livsfare at færdes der. Kuskene måtte selv læsse kisterne af og på vognene, da ingen af beboerne ville hjælpe dem.

Den 21. august skrev læge Prosch til sogneforstanderskabet om den kamp, der førtes mod ham, ikke bare af gårdmændene, men også af sogneforstander Lars Christiansen, så det var gået langsomt med lazarettet, der først var taget i brug den 18. Såvel forsyningen med de daglige fornødenheder som transporten af lægen lagde man alle hindringer i vejen, og Prosch havde måttet tilkalde politiet overfor Lars Christiansen, der ikke ville køre for lægen, og sogneforstanderen havde oven i købet erklæret, at han ikke ville have noget at gøre med det hele! Man forstår så godt, at Prosch, da han kunne se, at koleraen var på retur, ønskede at opgive sit arbejde blandt en så utaknemmelig befolkning. Som tidligere nævnt afløstes han den 1. september af læge Prieme.

Beboerne i Vigerslev har følt sig truet af smittefaren fra lazarettet, thi i slutningen af august klagede de til sogneforstanderskabet over det. Klagen blev behandlet den 26. august,¹⁰ og distriktslægen for Københavns amts søndre lægedistrikt, krigsråd Søht, afviste her besværingen: lazarettet var anlagt midt mellem Hvidovre og Vigerslev og således, at transporten kunne foregå mest bekvemt. Det lå meget isoleret i den sydlige ende af byen, så selv de nærmeste huse ikke var udsat for smittefaren. Samtidig udtalte man, at man på grund af den svage bedring i sundhedstilstanden kunne afskedige den ene kone ved lazarettet, mens den anden fortsat skulle stå til disposition. De to koner fik hver 10 Rbd. og lazaretkarlen 5 Rbd. i gratiale for deres indsats under epidemiens værste periode.

Men med vrangviljen i Vigerslev var det ikke forbi med denne

klages afvisning. Når de kolerasyge skulle transporteres til lazarettet, ville man gerne skåne dem mest muligt, og man valgte derfor at køre dem ad den korteste vej, langs kirkestien. Men da en fjedervogn ikke kunne komme frem her uden at køre ind over markerne, og da der på disse lå et jorddige, som det af denne grund ville være nødvendigt at sløjfe, henvendte sogneforstanderskabet sig den 31.8.¹¹ til en række gårdmænd der for at få deres tilladelse, idet man lovede dem senere at opføre diget igen. Gårdmand Niels Christensens enke svarede da kategorisk nej, og sogneforstanderskabet måtte så samme dag¹² anmode birkedommeren om politiets hjælp, hvad man efterhånden var vant til, når det gjaldt om at få noget gennemført på de kanter.

Åbenbart på grund af disse forhold vedtog sogneforstanderskabet den 5. september¹³ i et ekstraordinært møde at oprette en sundhedskommission¹⁴ for Hvidovre sogn bestående af læge Prieme, sogneforstander Niels Sørensen, Chr. Nielsen, Peder Madsen og Lars Christensen, der fik fuldmagt til at afgøre, hvad der vedkom »de oeconomiske Gienstande« (sikkert indkøb og rekvirering af nødvendige rekvisitter). Denne kommission fik overdraget spørgsmålet om kørevejen langs kirkestien, men det vides ikke, hvorledes det gik med den. Medvirkende til indsættelsen af kommissionen netop i begyndelsen af september har sikkert også været, at sygdommen på denne tid synes at have taget et stærkt opsving i sognet. Dette bevidnes af nævnte Jens Sørensen i et brev til sogneforstanderskabet den 2. september, skrevet »i største Hast«: nu begynder det for alvor at blive galt i Hvidovre og Vigerslev. Den synes dog at have tabt sig igen ret hurtigt, men hvornår lazarettet blev lukket, vides ikke. Først den 31. december fik sogneforstander Lars Christensen ordre til at foranledige de i lazarettet værende inventargenstande overflyttet til Frederiksberg fattighus.¹⁵

Udflytningerne

Vi har beskæftiget os med lazarettene og lægernes arbejde, og vi skal nu vende os til et andet vigtigt afsnit i kampen mod koleraen. Selvom der blandt lægeautoriteterne kunne stå en bitter strid om koleraens måde at udbrede sig på: smitsom eller ikke, synes der ikke blandt de frederiksbergske læger at have været nogen tvivl om, at den var smit-

som, og man anså udflytningen af raske beboere af smittebefængte huse som et særdeles gavnligt middel til at hindre sygdommens udbredelse. Der blev da også under epidemien gjort adskilligt i den henseende, men dog ikke fra dens begyndelse, først fra ca. 1. august dukker udflytningstanken op i vort kildemateriale.

Den 27. juli skrev assessor Casse til pastor L. C. Holsøe¹ om kole-
raen og nævnte i sit brev, at han skulle have et møde med Prosch om
udflytningerne, navnlig i Valby. Fra da af begyndte lægen sin kamp
for at få de raske beboere flyttet bort fra farezonen. Den 6. august
tilskriver han sogneforstanderskabet: kole-
raen breder sig i Valby, man
må tænke på udflytninger; thi alene i »Muhligs Huus i Valby nr. 7«
(opkaldt efter ejeren, madam Muhlig) har der været 3 tilfælde af ko-
lera og 8 af diarrhoe. Han kan tænke sig den aflange træbygning ved
Falkonerallé's østre side, den kan med træskillevægge let indrettes til
beboelse og ligger frit og afsides. Han har ventet til sidste øjeblik med
at ansøge derom for ikke at påføre sogneforstanderskabet unødven-
dige udgifter. Men 14. august skrev han igen og pressede på, da han
ellers ikke turde tage ansvaret længere. Samme dag henvendte birke-
dommeren sig til sogneforstanderskabet om det samme emne, og han
gentog sin henvendelse dagen efter, da læge Prosch havde skrevet til
ham. Endelig 15.8. henvendte den utrættelige læge sig til sogneforstan-
derskabets formand, pastor Holsøe: muligheden for udflytning var
ikke tilstede, da det af sogneforstanderskabet² foreslåede fattighus i
Allégade nu selv var befængt, og han foreslog træbarakker til 8 fami-
lier, et i sandhed beskedent ønske. Hensigten dermed var ikke, skrev
han, at lette hjemmebehandlingen eller at overflødiggøre lazarettet,
men at beskytte de raske borgere mod smittefaren. Nu kom der gang
i sogneforstanderskabet, og allerede den 17.³ anviste man læge Prosch
de ældre skolestuer i Valby skole, der da var under reparation, den
skulle strax blive rømmet af håndværkerne. Om undervisningen blev
fortsat et andet sted eller om børnene fik fri i de følgende måneder kan
ikke ses.⁴

Også på Frederiksberg blev der foretaget udflytninger, men her
som i de øvrige distrikter gælder det, at antallene ikke kendes, store
har de dog næppe været (læge Prosch forlangte jo kun plads til 8 fami-
lier). Et af de mest berygtede kolerahuse på Frederiksberg var ejen-

dommen Gl. Kongevej 47 M (nuværende nr. 160, Frederiksberg Sparekasse), hvor der af 7 angrebne døde 5. En af beboerne der var slagter Buchhardts enke. Den 10. august skrev birkedommeren til sogneforstanderskabet, at hun skulle flyttes væk, så lejligheden kunne blive rensset, skulle hun volde vanskeligheder, tilsagde han politiets bistand. Lejligheden skulle derefter ryges med klor, kalkes og rengøres. Læge Prieme tilrådede, at hun skulle anbringes i fattighusets asylstuer, men så udbrød der også kolera der. Ikke desto mindre nævnes det 16. august,⁵ at hun og enken efter kommerceråd Jens Christensen med børn midlertidigt var anbragt der efter politimesterens krav. Næppe noget godt asyl! Birkedommeren krævede endvidere 14. august, at familien i kælderlejligheden også skulle evakueres, den kunne midlertidigt bo hos tømrrersvend Aalfeldt i Allégade nr. 17.⁶

I samme møde i sogneforstanderskabet vedtog man at prøve at få en lejlighed til udflyttere i Slotskroen og desuden eventuelt at indrette Flintholm til dette brug.⁷

Senere lejede sogneforstanderskabet en ejendom »Lille Strandgaard« ved Kalvebodsstrand til dette formål. Ifølge lejekontrakten af 6. september fik ejeren, fast lods og toldassistent Søren Hermand Jensen 95 Rbd. for at afstå den til april flyttedag 1854.

Da epidemien efterhånden ebbede ud i september måned, kunne man lade familierne begynde at flytte ind igen. Den 4. oktober⁸ forespurgte man læge Prieme, hvornår de udflyttede kunne forlade Valby skole, så reparationerne kunne gøres færdige og den så længe afbrudte undervisning genoptages. Desværre ved man ikke, hvornår udflytterne kom hjem igen, men det er sikkert kun sket gradvist, efterhånden som deres boliger er blevet restaureret med særligt henblik på de sanitære forhold, således som det skete i København, hvor man oven i købet nedrev en hel del af de værste huse.

Koleraens omfang

Et stort og vanskeligt spørgsmål er det at afgøre, hvor mange der blev angrebet af denne uhyggelige gæst i sognene. Der findes officielle opgørelser over det, men ligesom det er tilfældet ved den københavnske sundhedskommissions indberetninger, kan man gå ud fra, at der har

været flere syge, end listerne opgiver, thi næppe alle tilfældene har været meldt til myndighederne. Dog kan man regne med, at dette ukendte antal har været mindre her end i København på grund af distriktets ringere omfang og derfor større overskuelighed.¹

Læge Priemes liste (bilag 1) er langt den udførligste og giver værdifulde oplysninger om mange enkelte punkter. Den omfatter ialt 52 tilfælde med angivelse af tidspunktet for angrebet og udfaldet af sygdommen og indeholder desuden bemærkninger om patienternes forhold. Ser vi på de materielle kår, er det iøjnefaldende, at langt de fleste er småkårsfolk, der levede under trange omstændigheder. Mange var desuden drikfældige, og det er klart, at netop sådanne mennesker måtte falde som ofre for sygdommen. En patient som proprietær-enken, der havde levet under meget gunstige forhold, er en ren undtagelse på listen. Endvidere kan det ses, at af de 52 patienter døde ikke mindre end 29, altså en dødelighedsprocent på 55,8.² De fleste, 32, er behandlet på lazarettet, resten i deres hjem. Et spørgsmål, der allerede interesserede datiden, er fordelingen af tilfældene på aldersklasserne, her har Prieme opstillet følgende skema³:

Alder:	På Frederiksberg:	I Valby:
2-10:	6	9
10-20:	1	3
20-30:	4	2
30-40:	6	8
40-50:	7	5
50-60:	11	6
60-70:	8	3
70-80:	2	4

I tallene fra Frederiksberg er ikke medtaget 7 patienter, hvis alder han ikke kendte. Materialet er ganske vist spinkelt af omfang, men det viser alligevel en overvægt for de ældre aldersklasser, hvad der svarer meget godt til den af J. Carlsen⁴ gjorde iagttagelse, at koleraen navnlig angreb ældre mennesker.

Den anden indberetning, af læge Prosch, (bilag 2) er af en ganske anden karakter. Den omfatter Hvidovre, Valby og Vigerslev og be-

handler kun en del af epidemien, idet Prosch trak sig tilbage den 1. september. Den giver ingen udførlige beskrivelser af patienternes kår, men er til gengæld interessant derved, at Prosch har skildret de sanitære forhold i sit distrikt, hvor han fremhæver alt det, der skulle gøres for at forebygge en ny epidemi.

Han har i sin funktionstid ialt behandlet 13 tilfælde af kolera, men der har dog efter hans afgang været langt flere.⁵ Af disse 13 patienter døde 8. De 12 af de 13 stammede fra Valby, 1 fra Vigerslev, og der var således ingen fra Hvidovre. For ham var der ingen tvivl om, at de elendige hygiejniske forhold i Valby⁶ havde bidraget stærkt til at fremme epidemien. Selv om den private sundhedskommission (se s. 134, note 14) havde gjort et godt stykke arbejde for at højne renligheden i hjemmene, var der endnu meget at gøre på det sanitære område. Han havde navnlig opmærksomheden henvendt på 3 forhold: 1) de store, stinkende gadekær, der var fulde af mudder og spildevand, og som brugtes til at vaske vogne, heste og redskaber i. Han krævede, at de enten skulle renses op eller helst kastes til, og da der andetsteds var udmærket vand i Valby, ville det ikke blive til gêne for befolkningen. De to værste gadekær hed »Kilden« og »Ole Mortensens Kær«.⁷ 2) De mange grøfter med stillestående, råddent vand og slam forlangte han omlagt, så der kunne komme bevægelse i vandet, navnlig i Valby var de så slemme, at »simpel Velanstændighed« påbød en udbedring. 3) De åbne møddinger foran husene ud mod gaden udbredte en ulidelig stank og stod altid fulde af ajle og lignende. Man kan tænke sig, hvordan vandet i de nærliggende brønde har været. Det er et interessant lysglimt, der her kastes ind over det lille bondesamfund, som de nu så moderne forstæder var for blot 100 år siden, og det giver en glimrende illustration til og forklaring på, at epidemien i den grad kunne gribe om sig som en eksplosion, som det skete i 1853.

Omkostningerne

Det er klart, at så mange og ganske omfattende ekstraordinære foranstaltninger ikke kunne udføres uden betydelige omkostninger for det offentlige, der måtte mærke dem så meget mere, som sognestyrets budget i forvejen ikke var stort. Man kan ikke frakende sognefor-

standerskabet en vis træghed og vel også letsindighed, da det til trods for de mange alvorlige advarsler alligevel forsømte i tide at tage forholdsregler mod sygdommen, så man hovedkulds blev kastet ind i kampen mod den. Dette fik man at mærke, da regnskabet skulle gøres op, og det har utvivlsomt betydet en forøgelse af udgifterne; thi havde man været blot nogenlunde forberedt, kunne man have koncentreret f.ex. et så betydningsfuldt område som udstedelsen af rekvisitioner på en enkelt mands hånd, og det er vel heller ikke usandsynligt, at man kunne have fået mange af de fornødne rekvisitter billigere, hvis de var blevet anskaffet, før nødsituationen satte ind. Naturligvis kunne man bruge af beholdningerne i fattighuset, og det gjorde man også, men meget skulle skaffes udefra, dels ved lån fra koleralazareterne i København, dels ved indkøb hos de handlende.

Efter epidemien ophør opstillede man følgende regnskab:¹ Udgifter: 2763,64 Rbd., indtægter: 1455,23 Rbd., underskud: 1308,41 Rbd. Disse beløb syner ikke ret meget, men udgifterne beløb sig dog til halvdelen af det ordinære fattig- og skolevæsens budget. Det kan forekomme ejendommeligt at tale om indtægter i forbindelse med en epidemi, men det skyldes udelukkende, at sogneforstanderskabet fik en del af udgifterne refunderet af amsrepartitionsfonden, således at kommunen i mellemtiden skulle lægge pengene ud; dette var en hård belastning for økonomien, thi der måtte nødvendigvis gå lang tid, før man kunne få gjort regnskabet op, og derfor ser man også, hvorledes sogneforstanderskabet i denne mellemtid gang på gang må meddele kreditorerne, at de ikke kan få deres penge.

Blandt disse kreditorer var koleralægen Prieme, der ved sit store arbejde dog havde gjort sig vel fortjent til at få honoraret hurtigt, og vinhandler Jensen, der havde leveret portvin (der brugtes som medicin) til lazarettet i Vigerslev.² Sogneforstanderskabet havde dog også den glæde at opleve, at flere handlende gav afkald på betalingen for leverede varer, således f. ex. urtekræmmer Lassen i Bredegade.³ Men denne godgørenhed forsløg naturligvis kun lidt, og flere gange måtte sogneforstanderskabet indtrængende bede amtet om hjælp. Den 21. oktober 1853 tilskrev sogneforstanderskabet stiftamtmanden, at man på grund af de store udgifter *vover* at bede ham om en *gave* af amtets fattigkasse, og man tvivler ikke om, at den vil blive så stor som mulig.⁴

Halvanden måned senere vedtog man en henvendelse til amtet,⁵ hvori man meddelte, at kommunens økonomiske tilstand, især på grund af koleraen, nu var en sådan, at man måtte have 2000 Rbd. snarest, enten som forskud på det beløb, den måtte få senere (der tænkes vel på tilskuddet fra amtsrepartitionsfonden) eller som lån, eller i det mindste blot en bemyndigelse til selv at optage et lån. Desværre kan det ikke ses, hvad man fik ud af disse henvendelser, derimod vides, at amtet i december 1853 ønskede regnskaberne over epidemien indsendt, åbenbart med henblik på fondens udbetalinger, men da måtte sogneforstanderskabet svare, at det kunne man først gøre, når sundhedskommissionens forhandlinger var færdige, og på denne måde blev tiden idelig trukket i langdrag.

Alle udgifter i forbindelse med epidemien kunne man naturligvis ikke vente at få dækket fra amtet, også borgerne måtte bære deres del af byrden i form af skatter. Allerede den 16. august, altså da koleraen endnu stod i fuldt flor, overvejede sogneforstanderskabet,⁶ med hvilke beløb disse skatter skulle opkræves, og man enedes om, at de skulle svare til fattigbidragene for 1. halvår 1853. Men ét var at træffe beslutningen, et andet at sætte den i værk, thi det offentlige maskineri arbejdede langsomt, ikke blot i sogneforstanderskabet, men også i højere instanser. Først i marts⁷ det følgende år meddelte justitsministeriet sin godkendelse af opkrævningsformen, og heller ikke med afgørelsen af, hvormeget amtsrepartitionsfonden skulle betale, forhastede man sig; thi først i maj 1854 fik sogneforstanderskabet en del regninger tilbage fra amtet, som fonden ikke havde villet anvise. Intet under, at kreditorerne efterhånden blev utålmodige, det var en lang henstand, de skulle yde. Så sent som sommeren 1854 var koleraskatterne ikke blevet opkrævet, for da Københavns politidirektør, gehejmekonferensråd Cosmus Bræstrup, trængte på med betaling for de fra de københavnske koleralazaretter overtagne inventariegenstande (til et beløb af godt 1100 Rbd.), måtte sogneforstanderskabet svare ham, at skatterne snarest muligt ville blive opkrævet og summen ham da tilsendt.

Kort derefter må opkrævningerne være begyndt, for nu begynder klagerne fra skatteyderne at indløbe.⁸ Det begyndte med en samlet klage fra gårdmænd i Hvidovre, som strax blev afvist.⁹ I september fremsendte de påny deres indvendinger, nu gennem birkedommeren,

men ej heller denne gang fik de noget ud af det, eftersom det ses, at de senere har ladet klagen gå til amtet, der i februar 1855 skrev til sogneforstanderskabet, at da dette havde ratihaberet udgifterne under epidemien, var der ingen grund til at undersøge sagen, og tillige billigede amtet, at bygningsassurancen brugtes som moment til at ligne på formue og lejlighed, hvilket gårdmændene også havde klaget over.

Den bestående regel, at militærpersoner ikke skulle betale fattigskat, fik oberst C. P. Astrup til at øjne en chance for at få de kolera-bidrag, han allerede havde betalt, refunderet, da de jo var lignet som fattigskat, men sogneforstanderskabet måtte slå denne spidsfindige tanke til jorden ved at meddele ham, at de var lignet *ligesom* fattigskat, men ikke *som* sådan.¹⁰

Klager over disse bidrag vedblev at indløbe indtil hen i 1856, men kun i enkelte tilfælde indrømmedes der en nedsættelse. Et problem rejste sig imidlertid i forbindelse med de skatteydere, der var flyttet enten til eller fra sognene i den tid, koleraen rasede og skatten blev udskrevet. Hvornår kunne man regne med, at skatten løb fra? Der indkom adskillige klager¹¹ om dette punkt fra folk, der ikke mente, at skatten gjaldt for dem, og sogneforstanderskabet måtte tage stilling dertil. Man henvendte sig til amtet for at få en afgørelse: skulle skatten kun pålignes dem, der boede i sognet, da koleraen rasede, eller også dem, der først var flyttet dertil, da skatten blev udskrevet? I september bifaldt amtet,¹² at koleraskatterne blev lignet på alle, der boede i sognene, da skatten blev udskrevet. Hermed havde man fået klare retningslinjer, og de klager, der senere indløb, drejede sig da også om beløbets størrelse, ikke om hvorvidt man overhovedet var pligtig til at betale eller ej.

Som ovenfor omtalt måtte sogneforstanderskabet leje huse til indretning af lazaretter og til logi for udflyttede familier; ifølge lejekontrakten var de lejet til april flyttedag 1854. Der ses ikke at have været noget besvær med bygningen i Falkonerallé eller med lods Jensens »Lille Strandgaard«, hvilke ejendomme sikkert har været lejet med ejernes samtykke, men til gengæld fik man så meget mere besvær med lazaretet i Vigerslev, det såkaldte »Carl Königs Huus«, hvis ejer, værtshusholder A. N. Frydendahl, som det foran er anført, havde sat sig imod overtagelsen med næb og klør.

Da koleraen var forbi, erklærede han, at han ikke ville overtage det og forespurgte, om sogneforstanderskabet ville købe det, hvad det dog nægtede: han ville få det igen til april.¹³ Efter jul skiftede sogneforstanderskabet dog standpunkt, thi da Frydendahl igen spurgte, hvad man ville give for det, udbad man sig hans pris.¹⁴ Hans tilbud lød på 300 Rbd. i leje af huset for den tid, det havde været brugt som lazaret, og iøvrigt 1600 Rbd. i salgssum. Sogneforstanderskabet traf da beslutning¹⁵ om at henstille sagen til birkets afgørelse, åbenbart fordi man syntes, at det var altfor meget. Birkedommer C. N. Petersen svarede, at han fandt 300 Rbd. meget passende, man ville næppe få det presset længere ned ved en retssag.¹⁶ Men sogneforstanderskabet vedtog alligevel at tilbyde ham 250 Rbd., hvormed han endelig 5. maj erklærede sig tilfreds, men da sogneforstanderskabet ikke havde afleveret huset til ham til flyttedagen, ville han forbeholde sig sin videre ret. Sogneforstanderskabet havde altså vist sig bedre til at handle end hr. birkedommeren. Men med en købesum på 1600 Rbd. og en husleje for den tid, huset var blevet benyttet som lazaret, på 250 Rbd., kan Frydendahl heller ingen grund have haft til at være utilfreds med forrentningen af sin kapital. Sagen fik iøvrigt et lille efterspil, idet en af husets beboere, kaffeskænker Petersen, der dengang så pludseligt var blevet sat ud af sin lejlighed, mødte op med et erstatningskrav på 25 Rbd., men han blev naturligvis afvist med besked om at henvende sig til Frydendahl, der havde fået betaling for hele huset.¹⁷

Nu har vi behandlet forskellige sider af koleraepidemien på Frederiksberg. Tilbage står kun at give en skildring af forholdet mellem læge Prieme og sogneforstanderskabet, idet dette til tider kunne være ret spændt. Læge Prieme synes at have været en temmelig kværulevende og selvbevidst herre, men hele skylden kan ikke uden videre lægges på ham, sogneforstanderskabet og navnlig dettes formand, pastor Holsø, kunne ikke sige sig fri. Grunden til det spændte forhold må sikkert søges i personlig modsætning mellem ham og pastor Holsø. Uden at antage en sådan kan man ikke forklare sig den holdning, Holsø indtog. Rent bortset fra, at han forlod byen midt under epidemien,¹⁸ hvad han som formand ikke burde have gjort, har han søgt at nedsætte Prieme i offentlighedens omdømme,¹⁹ en farlig sag i den betrængte tid, sognene befandt sig i. Prieme erklærede da, at hvis

han ikke inden aften fik et klart vidnesbyrd fra sogneforstanderskabet om dettes tillid til ham, ville han strax ophøre at fungere. Nu viste sogneforstanderskabet, at det kunne handle hurtigt, og at pastor Holsøe ikke havde flertallet bag sig i sin bedømmelse af lægen; thi samme aften vedtog man at meddele Prieme sin fulde tilfredshed med hans arbejde.²⁰ Hermed var sagen dog ikke færdig; thi i slutningen af oktober sendte sogneforstanderskabet, hvad pastor Holsøe åbenbart havde fået trumfet igennem, et brev²¹ til de praktiserende læger Grupp og B. Beck i Valby med en forespørgsel om, hvordan man der så på læge Priemes og vandmester Jens Sørensens arbejde, da disse to havde udtalt, at de ventede en offentlig tak for deres indsats. Den i vage ord holdte slutning af dette brev lægger faktisk modtagerne svaret i munden: man vil også have en bedømmelse af deres arbejde med hensyn til udflytningen, og om de har prøvet at udstrække deres myndighed også til de familier, hvor de var læge (!).

Læser man nu det svar,²² som læge Beck sendte, forstår man bedre, hvorfor netop han var blevet spurgt, thi magen til nedsabling af læge Prieme og vandmester Sørensen skal man lede længe efter. De anklages for spild af offentlige midler ved deres brug af rekvisitioner og for unødvendig brutalitet ved udflytningerne, og han kan oven i købet anføre eksempler på, at folk er døde af skræk over det! Prieme skal have skabt panik ved sin hårde fremfærd, hvad der nok kunne have fremkaldt epidemien. Med andre ord, det er kolerælægen, der er årsag til epidemien!! Man forstår godt, at den noble brevsriver til sidst beder pastor Holsøe om ikke at vise brevet til nogen. Birkedommeren går heller ikke ram forbi, der anføres, at han under epidemien oprettede et »Gentelman Polici« i Valby, og at han havde udstyret be-tjentene med politiskilt uden at tænke over, om deres karakter kunne stå mål med den myndighed, de derved fik. Om pastor Holsøe har brugt dette brev, eller hvad sagen endte med, kan desværre ikke udlæses af akterne, men noget flatterende lys stiller sagen ikke den kir-kens mand og kommunalpolitiker i.

Som det altid går under overhængende fare, når mennesket kastes ud af sine vante folder, og dets karakters gode og dårlige sider viser sig i skarper lys end forhen, således gik det altså også under kolera-epidemien på Frederiksberg 1853.

Den største betydning af koleraens hærgen i hovedstadsområdet ligger vel deri, at man nu fik øjnene op for de slette sanitære forholds betydning, og at man nu begyndte at råde bod herpå. Her må især nævnes lægen C. Hornemanns sejge og stædige kamp mod slaphed og træghed hos autoriteterne. På Frederiksberg kan man ikke nævne en tilsvarende personlighed, men også her gav skrækken for en ny epidemi stødet til, at man for alvor tog fat på arbejdet, bl. a. med at tilkaste de usunde gadekær og med at skabe et tidssvarende drikkevands- og kloaksystem.

Bilag I.

»UDSKRIFT

af den førte Protokol over de for offentlig Regning i Frederiksberg Sogn af Cholera asiatica behandlede Syge fra 29. Juni indtil 27. Septbr. 1853.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
1. Friis	52	afskediget Toldbetjent	angreben 29. Juni † 30. Juni	Han boede paa Ladegaardsvejen ved Rolighed, han har lidt af Diarhoe omtrent 14 Dage tidligere, for hvilken han ingen Hjælp søgte, han levede under trange Kaar og var hengiven til Drik. Behandlet i sit Hjem.
2. Peter Nicolai Frederik Blem	2 $\frac{1}{6}$	Søn af Blikkenslager- svend Blem	angreben d. 2. Juli † 7. Juli	Forældrene lever under trange Kaar og bor i samme Huus som Toldbetjent Friis boede. Efterat Tilfældene af Cholera vare hævede beholdt Pat. Hydrocephalus som efter 3 Dages Forløb endte med Døden. Blev behandlet i sit Hjem.
3. Ane Mortensen født Jensen	62	Enke, Bedstemoder til fornævnte Barn	angreben 3. Juli † 9. Juli	Havde sit Ophold hos Blikkenslager-svend Blem hos hvem hun boede, hun

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
4. Kathrine Kyster	62	Enke efter afskediget Kapitain af Infanteriet Kyster	angreben d. 7. Juli † 7. Juli	har ikke været hengiven til Drik efter de erholdte Oplysninger. Behandlet hjemme Boede under gunstige Forhold, førte et exemplarisk Levnet. Hun havde [ulæseligt] en uovervindelig Frygt for Cholera, lidt i 4 Dage af Cholera fra 3-7. Juli. Behandlet i sit Hjem paa Ladegaardsvejen ved Toldbetjent Friis.
5. Carl Peter Christian Blem	2 $\frac{2}{3}$ ¹	Søn af Blikkenslager Blem (Broder til foranførte Barn)	Angreben 4. Juli helbredet d. 3. August	Efterat Cholera Tilfældene efter 3 Dages Forløb vare hævede, viste sig Hydrocephalus. Behandlet i sit Hjem.
6. Jørgen Clausen	36	Arbeidsmand	Angreben 7. Juli udskreven helbredet d. 18. Juli fra Cholera Lazarethet i Falkoneralleen.	Fandt den 7. Juli liggende paa Gl. Kongevej, lidende af Cholera asiatica, blev herfra bragt til sit Hjem i Smallegade 12, ² senere transporteret til det foreløbigt indrettede Cholera-Lazareth i Alleegade paa Fattighuset. Han er ikke fri for Nydelsen af Spirituosa i Overmaal.
7. Niels Jensen	Efter Skjøn 50-60	Arbeidsmand	Angreben d. 8. Juli † 9. Juli	Ingen tilstrækkelige Oplysninger haves om hans tidligere Levnet, han boede i Smallegade 12, var Jør-

1. Denne aldersangivelse kan ikke være rigtig, da broderen angives at være 2 $\frac{1}{6}$ år gammel.

2. Smallegade 12 har åbenbart været hårdt hjemsogt af sygdommen, cf. andre steder i listen. fx. nr. 7, nr. 11 og nr. 52 samt brev af 27. 7. 1853 fra assessor Casse til pastor Holsoe.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
8. Ane Christine Jensen	50-60	I Ægteskab med fornævnte Arbeidsmand	Angreben 10. Juli † 10. Juli	gen Clausens Vært. Be- handlet i sit Hjem. Hun var hengiven til Drik og levede et ulykkeligt Ægteskab, blev behandlet paa Fattighuset i det der indrettede Lazareth.
9. Dorothea Constantia Regina Larsen	56	Levede uden at være gift sammen med Snedker Tor- denskiold paa Hjørnet af Ladegaards- vejen og Ro- lighed. [ulæseligt]	Angreben 10. Juli † 10. Juli	Levede under meget trange Kaar og blev behandlet paa Sognets Cholera Laza- reth paa Arbeidshuset.
10. Hansine Martine Larsen	19	Ugift, Datter af fornævnte	Angreben 13. Juli † 13. Juli	Blev behandlet i Cholera Lazarethet i Falkoneralle- en.
11. Laura Natalia Fischer	2	Datter af Skomager Fischer i Smallegade 12	Angreben 13. Juli helbredet 1 ^{ste} Aug.	Blev behandlet i sit Hjem. Forældrene lever under trange Kaar.
12. Marie Christine	36	I Ægteskab med Arbeids- mand Jørgen Nielsen	Angreben 16. Juli † 20. Juli	Barselkone, født Dagen forud et levende Barn. Blev indlagt d. 19. Juli paa Fberg. Chol: Lazareth. Hun boede Smallegade 14-15.
13. Jørgen Nielsen	ca. 36	Arbeidsmand (I Ægteskab med for- nævnte)	Angreben 19. Juli † 19. Juli	Han har ført saameget be- kjendt et ordentlig Levnet, blev behandlet paa Laza- rethet.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
14. Olsen	43	Handels- gartner	Angreben 19. Juli † 20. Juli	Boede paa Falkoneergaarden. Har for 2-3 Aar siden lidt af Dysenteria, for 12 Timer tidligere end 19. Juli lidt af Diarrhoc, for hvilken han ingen Hjælp søgte. Blev behandlet i Hjemmet.
15. Ane Doroth: Kroll	71	Ugift	Angreben d. 19. Juli ud- skreven hel- bredet 25. Juli	Behandlet paa Fberg. Chol: Lazareth, hun boede paa Hjørnet af Godthaabsvejen.
16. Ane Marie	54	Enke efter Lars Madsen	Angreben d. 19. Juli hel- bredet 21. Juli	Behandlet i sit Hjem i Falkoneeralleen.
17. Carl August Tronnier	41	Handelsfuld- mægtig	Angreben 20. Juli † 21. Juli	Har ført et saavidt vides ordentlig Levnet men boede under trange Kaar, blev behandlet paa Lazarethet i Falkoneeralleen. Han boede paa Ladegaardsvejen.
18. Emilie Tronnier	29	I Ægteskab med fornævnte.	Angreben d. 20. Juli udskreven helbredet 15 ^{de} August	Har tidligere nydt et godt Helbred, blev behandlet paa Fberg Cholera Lazareth.
19. Petersen	42	Typograph	Angreben d. 21. Juli helbredet 29. Juli	Han har tidligere oftere lidt af Diarrhoc, behandlet i sit Hjem Falkoneeralleen ved Ladegaardsvejen, hvortil han var kommen fra et choleraanfængt Huus i Kjøbenhavn.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
20. Charlotte Amalie	vides ikke	Enke efter Revisionsassistent Møller	Angreben 21. Juli † 22. Juli	Boede i Falkoneeralleen samme Sted som fornævnte, Behandlet i sit Hjem.
21. Peter Olsen	44	Arbejdsmand	Angreben 21. Juli udskreven helbredet 23. Juli	Fandtes liggende i Falkoneeralleen, blev behandlet paa Lazarethet.
22. Frantz Johanson Snedker (?)	58	Gartner	indkom paa Lazarethet 23. † 26. Juli	Levede under meget trange Kaar, hans tidligere Levnet ubekjendt.
23. Ane Christine	56	I Ægteskab med Arbejdsmand Buch.	indkom paa Lazareth 24. Juli † 25. Juli	Levede under meget trange Kaar uden at være hengiven til Drik.
24. Maria	58	Enke efter Arbejdsmand Frederik Clausen	indkom paa Lazareth 24. Juli † 25. Juli	Fandtes liggende ved Remissen, blev herfra kjørt til Fberg Cholera Lazareth, hun boede paa [ulæseligt]enilænge i Kjøbh. Efter hendes Ydre at dømmes meget fattig.
25. Fandriss (?)	22	Tømrersvend		Indbragt død paa Lazarethet fra Wordroffsgaards Huuse 27. Juli
26. Christiansen	65	Toldassistent	Angreben 26. Juli † 31. Juli af Phrenitis	Behandlet i sit Hjem Lade-gaardsvej. Har ført et meget ordentlig Levnet
27. Caroline	68	I Ægteskab med fornævnte Toldassistent Christiansen	Angreben d. 26-27. Juli helbredet 4. August	Behandlet i Hjemmet. Datteren leed samtidigt af Cholérine

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
28. Sara Meyer	2 $\frac{1}{2}$	Datter af Tobakshandler Meyer	Angreben d. 26. Juli helbredet 31. Juli	Behandlet i sit Hjem Hjørnet af Falkoneeralleen og Ladegaardsvejen. Faderen og Broderen leed samtidig af Cholericine.
29. Christine	37	I Ægteskab med Arbeidsmand Petersen	Angreben 27. Juli og udskreven helbredet d. 1 ^{ste} Aug.	Behandlet paa Fberg Lareth lever under meget trange Kaar og boer paa Ladegaardsvejen tæt ved Handskefabrikket (!)
30. Ane Maria Elisabeth	ca. 65-70	Enke efter Proprietair Ferrall	Angreben 1. Aug. † 1 ^{ste} Aug.	Levede under meget gunstige [ulæseligt: og gode?] Forhold, boede paa Gl. Kongevej 47 M, i hvilket Huus 2' cholerasyge vare døde de nærmest foregaaende Dage. Behandlet i sit Hjem ¹⁾
31. Edvard Constantin Sørensen	2	Søn af Snedker Sørensen	Angreben d. 25. Juli helbredet d. 4. Aug.	Forældrene boer i Allee-gade hos Tracteur Thorup.
32. Gotthilf Andersen	49	Arbeidsmand	Angreben 2. August udskreven helbredet 9. Aug.	Behandlet paa Lazarethet, boer i Walbye, han nyder Spiritus i Overmaal.
33. Peter Christian Frydenthal	33	Tømrersvend	Angreben 3. Aug. † af Delirium tremens 6. Aug.	Behandlet paa Lazarethet, havde Logic paa Fattighuset var hengiven til Drik.
34. Karen Andersdatter		I Ægteskab med Arbeidsmand Peter Petersen	Angreben 4. Aug. død forinden Lægebehandling fandt Sted	Som Huusvild indbragt paa Sognets Arbeidshuus, hun var hengiven til Drik.

1. Gl. Kongevej 47 M var i særlig grad inficeret med sygdommen, cf. nr. 38, 39, 47 og foran s. 114 f.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
35. Carl Christ. Larsen	6	Søn af Ar- bejdsmand Niels Larsen	Angreben 3. Aug. helbredet 10. Aug.	Behandlet i Hjemmet, For- ældrene boer i Falkoncer- alleen.
36. Kirsten	73	Enke efter Arbejdsmand Hans Casper- sen	Blev indbragt død paa La- zarethet d. 6. Aug.	Var hengiven til Drik, bo- ede i Walbye hos sin Søn nedenanførte Skræder Pe- ter Berthelsen, levede i Us- selhed og Svinerie, Sviger- datteren var død Natten forud af Cholera. Skal være bleven angreben 6. Aug.
37. Peter Berthel- sen	51	Skræder	Angreben 6. Aug. † 6. Aug.	Hengiven til Drik i høj Grad, havde ej tidligere lidt af Diarrhoe, passede sin Kone til hendes Død. Han kom fra Walbye og blev behandlet paa Lazarethet.
38. Margrethe Fre- deriksen	35	I Kondition hos Bureau- chef Maas	Angreben 6. Aug. helbredet d. 14. Aug.	Blev behandlet paa Laza- rethet, hun kom fra Gl. Kongevej 47 M, hvor 2 Personer ere døde i Kjæl- deren og 1 paa 2. Sal af Cholera.
39. Sophie Marie Jensens Datter [sikkert en skrivefejl for Jensdatter]	21	I Kondition hos Slagter Buchhardts Enke Gl. Konge- vej 47M	Angreben 7. Aug. † 11. Aug. af Typhus	Blev behandlet paa Laza- rethet, hun har i flere Dage forinden Indlæggelsen lidt af Diarrhoe, 3 Personer ere døde i det Huus, hvorfra hun kom.
40. Karen Marie Jensen	24	I Kondition hos Lysestøber, Sogneforstan- der Olsen	Indlagt i Lazareth 8. Aug. udskreven helbredet d. 14. Aug.	Førend hendes Indlæggelse i Lazarethet har hun i 2 Dage lidt af Diarrhoe og den sidste Dag tillige af Brækning.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
41. Anders Clausen	63	Skomager	Indlagt paa Lazareth 9. Aug. † 9. Aug.	Har i nogle Dage lidt af Diarrhoe, som han holdt skjult for Mesteren paa Arbeidshuset hvorfra han kom, han var efter Mesterens Udsagn meget hengiven til Drik.
42. Mads Hansen	65	Skomager	Indlagt paa Lazarethet 10. Aug. † 11. Aug.	Kom fra Walbye, hanskal have ført et ordentlig Levnet.
43. Dorothea Petersen	38	Jomfru	Indbragt død paa Lazarethet 10. Aug.	Havde Bolig i Wordrofs- gaards Huuse. Ingen Oplysninger haves om hende, uden at hun skal have pas- set en cholerasyg Dagen forud som [hun] døde.
44. Elisabeth Jensen	76	Enke	Angreben 10. Aug. † 11. Aug.	Behandlet i sit Hjem i Fal- koneeralleen hos Pølse- mand Olsen. Ingen nøjere Oplysninger.
45. Peter Nielsen	59	Hjulmand	indkom paa Lazarethet 10. Aug. † 14. Aug. af Delirium tremens	Fattiglem paa Sognets Fat- tighuus, han har opholdt sig 2 Dage og Nætter hos sin cholerasygge Mage [fejlskrivning; måske Datter] og efter hendes Død lagt hende i Kiste.
46. Martine Fossum	50	I Ægteskab med Slagter Fossum i Walbye	Indkom paa Lazarethet 13. Aug. † 14. Aug.	Havde ikke lidt af Diar- rhoe tidligere, hendes Svi- gerinde som havde Op- hold hos hende var død af Cholera samme Dag at hun kom paa Lazarethet.

Navne	Alder	Haandtering	helbredet eller død	Anmærkning
47. Nicoline Marie Lind	18	I Kondition hos Slagter Buchhardts Enke	Indkom paa Lazareth 14. Aug. † 19. Aug.	Fra det Huus hun kom Gl. Kongevej 47 M: ere døde 5 Personer af Cholera, 7 have været angrebne.
48. Niels Christ. Schuermann	—	Snedkersvend	Indbragt død paa Lazarethet 15. Aug.	Han var funden i en Grøft ved Slotskroen, han var fra Kjøbenhavn og skal have boet i Rigsgade 178.
49. Jeppe Knudsen	46	Arbeidsmand	Angreben 18. Aug. helbredet 20. Sept.	Var hengiven til Drik, efter Hovedsygdommens Op- hør leed han først af Dilr: Tremens senere af Bron- chitis. Boer i Bredegade 13. Behandlet i sit Hjem.
50. Jørgen Albrechtsen	67	Arbeidsmand	angreben 18. Aug. helbredet 20. Septbr.	Fattiglem i Avedøre, i Ar- beide hos Gartner Rath- sack, logerede hos for- nævnte Jeppe Knudsen, blev behandlet paa Laza- rethet.
51. Conradine Nicoline	42	I Ægteskab med forh. Slagter Made	angreben 4. Septbr. † 5. Septbr.	Fattiglem paa Sognets Fat- tighuus, behandlet paa La- zarethet.
52. Christensen	60	Kroejer, Fre- deriksberg Kroe Smalle- gade 12	angreben 22. Septbr. helbredet 27. Septbr.	Fører og har ført et meget ordentlig Levnet.

Endvidere ere behandlede af undertegnede i samme Tidsrum paa Frederiksberg 148 Tilfælde deels af Cholera og deels af Diarrhoe alleene, hvilke alle ere helbredte.

Prieme.^a

Bilag 2.

»Fortegnelse over de for Cholera asiatica behandlede i Valby og Vigerslev fra 28 Juli-29. August 1853«.

I VALBY

1. *Kirsten Hansdatter*, Indsidderske, gift med Peer Bertelsen, Skræder, barslede den 30te Aug.,¹ (Barnet døde to Timer efter Fødslen), angrebes den 2^{den} Aug., død den 6te Aug.
2. *Gotthilf Andersen*, Arbeidsmand, 49 Aar gl., angrebet den 2. Aug, indlagdes paa Frederiksberg Lazareth, udskrevet helbredet.
3. *Kirsten*, Peer Caspersens Enke, 73 Aar gl, angrebet den 5te Aug, indlagt paa Frederiksberg Lazareth, og der død s. D.
4. *Peer Bertelsen*, Skrædder, angrebet den 6te Aug, indlagt paa Frederiksberg Lazareth, og der død s. D.
5. *Bohle*, Mads *Hansens* Hustru, 63 Aar gl., angrebet den 7de August, helbredet den 14de Aug.
6. *Mads Hansen*, Skomager, 64 Aar gl., angr. den 10de Aug, indlagt paa Frederiksberg Lazareth, og der død den 11te.
7. *Jens Hermansen*, Arbeidsmand, 36 Aar gl., angreben den 10de Aug, død den 11te Morgen.
8. Jfr. *Caroline Mathiesen*, 60 Aar gl., angreben den 11te Aug, død den 13de Aug.
9. Md. *Martine Fossum*, 50 Aar gl., angreben den 13de Aug, indlagt paa Frederiksberg Lazareth og der død den 14de Morgen.
10. *Petrea*, Anders Larsens Datter, 4^{1/2} Aar gl., angr den 14. August, helbredet den 19de Aug.
11. *Johanne Christensen*, 12 Aar gl., angr den 20de Aug, indlagt paa Vigerslev Lazareth, udskrevet den 27de Aug.
12. *Martin Espen Lund*, Smed, 54 Aar gl., angr den 21de, indlagt paa Lazareth i Vigerslev og der død den 25de Aug.

I VIGERSLEV

13. Christen Hansen, 56 Aar gl, angr den 18de, indlagt den 21de paa Byens Lazareth, Reconvalescent.

Frederiksberg, den 30. Aug 1853.

V. PROSCH«

1. Må være juli.

Noter.

FORKORTELSER

Sogneforstanderskabets forhandlingsprotokoller og kopibøger forkortes i det følgende henholdsvis F. P. og K. B. begge med vedføjet års- og sidetal. Citerede akter uden proveniensangivelse henligger alle i et læg i Stadsarkivet: »Tryksager, forordninger, korrespondance og oversigter vedrørende koleraen 1832 og 1853«. Departements-Tidende forkortes: Dep.Tid.

INDLEDNINGEN

1. Dep.Tid. 1853 s. 561 ff (Sundhedskomm.s beretn. af 25.6.). Om sygdommens videre udvikling i København se note 6.
2. Dep.Tid. 1853 s. 1000. Sundhedskomm.s foreløbige beretn. af 12.11. 1853 siger 4086 døde og 7528 syge.
3. Edv. Gotfredsen: Den store koleraepidemi 1853 i Medicinsk Forum 1953, nr. 10, s. 313. Om forholdene i Taarnby se den levende skildring i sognepræst J.H. Lautrups brev af 31.8. 1853, trykt i Personalhistorisk Tidsskrift 9.r.4, s. 115-118.
4. Vilh. Bergsøe har givet en glimrende skildring af et sådant kolerahus i »Tordenskyen« i »Fra Piazza del Popolo« (Poetiske Skrifter I, 1905, s. 24-105).
5. samlet i det ovennævnte læg: »Tryksager, forordninger, korrespondance og oversigter vedrørende koleraen 1832 og 1853«.
6. Gotfredsen: op.cit. passim: til og med 2.7.: 134 tilfælde (88 døde), 3.-9. juli: 305 nye tilfælde og 227 nye døde, 10-16 juli: 1074 nye tilfælde og 789 nye døde, 17-23 juli: 1907 tilfælde og 1304 døde, 24-30 juli: 1796 tilfælde og 1210 døde, den 20. juli døde alene 236 svarende idag til 1888 dødsfald! 31.7. -6.8. 959 tilfælde, 28.8.-3.9.: 76 tilfælde. 1.10.: 7 tilfælde, og epidemien erklæredes da for ophørt.
7. Dep.Tid. 1853 s. 717.
8. F. P. 1853 s. 352.
9. Se læge Priemes liste s. 123.
10. Carl Christian Lorentz Prieme, (1812-1885), praktiserende læge på Frederiksberg. Medlem af sogneforstanderskabet for Frederiksberg og Hvidovre 1854-56, for Frederiksberg 1856-59. Justitsråd 1876. Se Kr. Carøe: Den danske Lægestand III, 1905, s. 159.

LAZARETTERNE

1. K. B. 1853 s. 286 f.
2. F. P. 1853 9.7. s. 337. Sogneforstanderskabet vedtog at overdrage R. Schousbøe at træffe de fornødne foranstaltninger med hensyn til at leje det kaptajn C. Vordinger tilhørende sted i Falkoneralleen, og med de der boende familiers udflytning. De to ejendomme nr. 3 og 4 er senere nedrevet og deres daværende beliggenhed kan ikke med sikkerhed bestemmes. Ifølge venlig meddelelse fra hr. assistent A. Enemark, Teknisk Forvaltning, menes nr. 3 at have ligget på hjørnet af Falkonerallé og Howitzvej, hvor kommunens administrationsbygning senere blev opført, mens nr. 4 synes at have ligget hvor nuværende nr. 8, Frederiksberg Handelsbank, ligger.
3. F. P. 1853 25.10. s. 376 f.
4. K. B. 1853 s. 300 f. Skrivelse til amtet 29. august.

5. K. B. 1853 s. 295 f. Skrivelse til Prosch. Ferdinand Viktor Alfons Prosch (1820-1885), praktiserende læge i København, 1853 lektor ved Veterinærskolen, 1859 titulær professor ved Landbohøjskolen. Se Kr. Carøe: Den danske Lægestand IV, 1904, s. 88.
6. De nævnes i et midlertidigt regnskab over epidemien.
7. Skrivelse fra Prieme til sogneforstanderskabet 17.8.
8. F. P. 1853 s. 358 ff og K. B. 1853 s. 294f.
9. Dep. Tid. 1853 s. 618. Dette er den eneste gang, denne forening er omtalt i akterne.
10. Dep. Tid. 1853 s. 617.

HVIDOVRES LAZARET I VIGERSLEV

1. F. P. 1853 s. 357 f.
2. Jørgen Frederik Holm (1804-74) var lærer i Hvidovre, indtil han i 1854 blev ansat ved Frederiksberg Skole. 1863 udnævntes han til skoleinspektør. Han var den sidste lærer og kirkesanger ved skolen i Pilealleen, thi efter hans død adskiltes denne dobbelte virksomhed. Se Chr. Rasmussen: Frederiksberg Kirke 1734-1934, 1933, s. 211 og 214.
3. J. Kornerup (1830-1889) fik lægeexamen 1854 og praktiserede senere i Hillerød. Se Kr. Carøe: Den danske Lægestand IV, 1904, s. 56 f.
4. K. B. 1853 s. 288.
5. se s. 121.
6. K. B. 1853 s. 289.
7. F. P. 1853 s. 358 ff.
8. Skrivelse fra læge Prosch til sogneforstanderskabet 1853 17.8.
9. do. til do. 1853 18.8.
10. F. P. 1853 s. 360 ff.
11. K. B. 1853 s. 299 f.

12. K. B. 1853 s. 306 f.
13. F. P. 1853 s. 368 f.
14. En slags privat sundhedskommission bestående af Jens Sørensen og handelsmand Knud Pedersen havde læge Prosch forefundet, da han overtog sit hverveder; efter hans mening havde den gjort meget for at fremme renligheden, men der var endnu meget, der skulle gøres. Se hans indberetning til sogneforstanderskabet 1853 30.8.
15. F. P. 1853 s. 395.

UDFLYTNINGERNE

1. Lars Christian Holsøe (1789-1862), sogneforstanderskabets formand under koleraen. 1835 sognepræst på Frederiksberg, han omtales som en meget virksom og energisk mand, navnlig indenfor skolevæsenet. Begravet på Frederiksberg kirkegård. Se Chr. Rasmussen: Frederiksberg Kirke 1734-1934, 1933, s. 208-12.
2. K. B. 1853 s. 289.
3. K. B. 1853 s. 292 f.
4. se s. 115.
5. F. P. 1853 s. 358 ff.
6. Ejendommen Gl. Kongevej 47 M (nuværende nr. 160) var iøvrigt slet ikke nogen fattigkaserne; skattelisterne for 1853 nævner som boende der: litograf Kaufmann, skuespiller Hass, etatsrådinde Eberlin, kancellist v. Schnitter, major Growe, kancelliråd Dahlerup og slagter Buchhardt.
7. Flintholm blev senere (1872) købt af kommunen og anvendt som epidemispygehus. Se Eiler Nystrom: Frederiksbergs Historie, III s. 128 f.
8. K. B. 1853 s. 313.

KOLERAENS OMFANG

1. Distriktslægen for Københavns amts søndre lægedistrikt, hvorunder Frederiksberg hørte, krigsråd Søhts, og læge Priemes indberetninger til sundhedskollegiet af resp. 22.12. og 27.12. 1853 (Rigsarkivet. Sundhedskollegiet, epidemiberetninger. Indberetninger om Kolera 1853) behandler mest den medicinske side af epidemien, men giver dog også visse oplysninger om andre forhold. Lægerne Priemes og Prosch's indberetninger til sogneforstanderskabet er anført som bilag 1 og 2.
2. Prieme angiver i sin indberetning til sundhedskollegiet (i Rigsarkivet) dødelighedsprocenten for resp. Frederiksberg og Valby til 62,2% og 67,5%. Iflg. Gotfredsen: op.cit. s. 321 var dødeligheden i København 65,7%.
3. Læge Priemes indberetning til sundhedskollegiet (i Rigsarkivet).
4. J. Carlsen: Den asiatiske Kolera, 1894, s. 141.
5. Ifølge læge Priemes indberetning til sundhedskollegiet ialt 41 tilfælde, men ifølge krigsråd Søht's indberetning til samme var der ialt i Frederiksberg og Hvidovre angrebet 112 mennesker. Der er altså en vis, omend ikke stor, usikkerhed i talangivelsen.
6. fremhæves i begge indberetningerne til sundhedskollegiet.
7. Allerede før epidemien havde det været på tale at kaste dem til, men sogneforstanderskabet vedtog 8. april (F. P. 1853 s. 335) ikke at lade dette ske, sikkert fordi de var nyttige i tilfælde af

ildebrand. Epidemien ændrede dog sogneforstanderskabets stilling, thi man ansøgte nu amtet om dettes billigelse af, at »Ole Mortensens« blev tilkastet, mens »Kilden« bibeholdtes. Unægteligt kun en halv forholdsregel. (F. P. 1853 1.7. s. 352).

OMKOSTNINGERNE

1. Regnskabsopgørelse pr. oktober 1854.
2. F. P. 1853 30.12. s. 394.
3. Rekvisitionsbog ført af læge Prieme.
4. K. B. 1853 s. 313 f.
5. F. P. 1853 4.11. s. 383 f.
6. F. P. 1853 s. 358 ff.
7. F. P. 1854 31.3. s. 4.
8. Akterne vedr. ansættelse og opkrævning synes at være forsvundne.
9. F. P. 1854 7.7. s. 13.
10. F. P. 1854 11.9. s. 20.
11. Se fx. F. P. 1855 s. 53 og 56.
12. F. P. 1855 4.9. s. 65.
13. F. P. 1853 2.12. s. 386 f.
14. F. P. 1854 6.1. s. 400.
15. F. P. 1854 3.2. s. 408.
16. F. P. 1854 31.3. s. 4.
17. F. P. 1854 4.8. s. 16.
18. F. P. 1853 28.7. s. 337; han deltog igen i mødet d. 16. august. (F. P. 1853 s. 360).
19. Læge Prieme til sogneforstanderskabet 2.9. 1853. Pastor Holsøe ses ikke at have protesteret mod Priemes fremstilling.
20. F. P. 1853 2.9. s. 368. Pastor Holsøes underskrift mangler under mødeprotokollen.
21. K. B. 1853 27.10. s. 319 f.
22. Læge B. Beck til pastor Holsøe, Valby 31.10. 1853.